

О. М. Гордуновський

**ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРЕДИТУВАННЯ
В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.).**

У статті розглядається розвиток кредитної системи в Правобережній Україні на початку ХІХ ст. Наводиться аналіз фінансового стану поміщицьких господарств у контексті заборгованості дворянства як одного з багатьох симптомів процесу розкладу кріпосних відносин та розвитку товарно-грошових відносин. Висвітлено проблеми, пов'язані з кредитуванням сільськогосподарського виробництва в умовах трансформації економіки, та спробу переорієнтації поміщицьких господарств на ринок. Ряд із цих проблем є притаманними сучасній українській банківській системі.

Починаючи з 40-х рр. ХІХ ст., відбулася уніфікація законодавства, яке стосувалося поміщицького землеволодіння та землекористування. Усі нововведення були спрямовані на те, щоб призупинити розорення поміщицьких маєтків, які базувалися на феодальній основі. Це давало можливість цим господарствам полегшити входження у товарно-грошові відносини.

Процеси, які відбувалися в Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., свідчили про суттєві зміни в характері соціальних та економічних відносин. Історіографічно склалося так, що ці процеси розглядалися в контексті розкладу феодально-кріпосної системи. Разом з тим, специфіка Правобережної України впливала на передумови до утворення міцних та економічно рентабельних господарств, які приносили своїм господарям чималі прибутки. Цьому сприяло швидке пристосування до нових економічних умов, коли традиційні методи господарювання вміло поєднувались із новими технологіями.

Кредитна система Російської імперії мала тільки їй властиві особливості. Діяльність приватних банків не допускалася, а тому держава стала монополістом у проведенні банківських операцій з надання кредитів.

Першочерговим завданням кредитної системи було надання довгострокових позичок під малі проценти дворянам із заставою їхніх маєтків. Подібні операції проводилися Державним позичковим банком (Государственный заёмный банк), заснованим у 1786 р. після реорганізації Дворянського банку, створеного у 1754 р., Зберігальними казнами Опікунських рад при виховних будинках в Москві і Петербурзі (Сохранимые казны Опекунских советов при воспитательных домах в Москве и Петербурге), створеними у 1772 р., Приказами суспільного догляду (Приказы общественного призрения), організованими у 1775 р., які діяли майже у всіх губерніях.

Розмір позички визначався не кількістю чи якістю землі, не доходами маєтку, не наявністю джерел доходу, а кількістю кріпосних душ, записаних при останній ревізії.

Уявлення про заборгованість російського дворянства перед державою дають такі цифри: перед Кримською війною державний бюджет Росії приблизно дорівнював 300 млн. крб., а державний борг був трохи більшим за 500 млн. крб. Заборгованість дворян не обмежувалася позиками, одержаними офіційних кредитних установ. Дуже часто кредитуванням дворян-землевласників займалися лихварі, та дисконтери. Але ця заборгованість була значно меншою, ніж заборгованість перед офіційними кредитними установами, яка сягала 60 %. Крім того, офіційні кредитні установи мали пріоритет перед приватними особами при погашенні заборгованості. Цим значно обмежувалися шанси приватних кредиторів на успішне завершення кредитної операції. Не потрібно також забувати про монополію дворянства на володіння заселеними землями. Тому кредитору, якщо він не дворянин, важко було розраховувати на повне забезпечення кредиту. Через це позики переважно надавалися під коштовності, урожай майбутнього року, тобто під легальні заклади.

Не можна забувати і закон про «указные проценты» (тобто заборону брати понад 6 % за кредитні операції). Ця умова робила звичайну закладну операцію формально нелегальною – такою, що вимагала правового маскування. Не слід забувати і про складну систему законодавства на Правобережній Україні початку ХІХ ст., де одночасно користувалися російським та польським законодавствами, уповільнений розгляд судових справ (деякі з них розглядалися по 20 років), хабарництво. Усе це робило кредитні операції досить ризикованими, що не сприяло збільшенню їх кількості.

Навіть через 10 років після реформи, у 1871 році, незважаючи на голосіння про «зубожіння дворянства», останнє зберегло в своїх руках більшість фондів земельної власності: у 1877 р. – 77,8 %, у 1887 р. – 68,3 % [1, с.81].

Величезні заборгованості державним банкам у майбутньому не могли призвести до втрати земель, оскільки ці борги мали бути автоматично анульовані за рахунок викупних платежів, тобто за рахунок селян.

Без сумніву, заборгованість дворянства була одним із багатьох симптомів процесу розкладу кріпосних відносин та розвитку товарно-грошових відносин і, як наслідок цього, відбувалася «денатуралізація» побуту та промислового виробництва поміщиків.

Добре відома полеміка В. І. Леніна із П. Б. Струве стосовно перспектив економічного виживання поміщицького господарства у ХІХ ст. Зокрема, П. Б. Струве розглядав проблему заборгованості поміщицьких господарств напередодні реформи як позитивний момент, тому що «ціни на землі взагалі-то зростали і частково сама заборгованість свідчила про добрий стан господарств, оскільки борги робилися для купівлі землі, що приносила прибуток, а тому зростала в ціні, або на покращення господарства»[2, с. 47]. Але не слід вважати, що розмір боргу поміщицького господарства різноманітним кредитним установам знаходився в прямій залежності від

ступеня розорення і може бути точним показником занепаду кожного окремо взятого господарства.

У таблиці 1 наведено дані заборгованостей поміщиків різних губерній за 1856 р. [3, с. 201].

Таблиця 1

Губернія	Видано позики в середньому на душу (крб.)	% закладених маєтків	% закладених селян
Волинська	58,35	25,3	39,9
Київська	63,23	56,4	58,7
Подільська	643,5	48,8	56,9
Херсонська	51,1	26,6	52,2

Відсутність відповідності між рівнем заборгованості і господарським станом губерній досить чітко простежувалась і представниками центральної адміністрації. У 1856 р. Комітет з банківських боргів відзначав, що «Борги залежали не від господарського стану губерній... не потерпіли від неврожаїв і навіть ті, які вважались багатими чи високоврожайними, виявились більш несправними платниками боргів, ніж найбідніші. Взагалі-то виявлено, що більше чи менше накопичення боргів знаходилося в прямій залежності від більшої чи меншої кількості пільг, розстрочок, позик, пожалуваних губерніям в різний час» [3.180]. Отже, позики не можуть бути точним індикатором розорення землевласників. Як приклад, можна взяти поміщиків Київської губернії, які широко використовували банківський кредит для будівництва цукрових заводів [4, с. 240].

Величезна різниця між процентними ставками поміж приватними кредиторами (20 % вважалося нормою) і процентною ставкою дворянських кредитних органів (до 1830 р. 5 % річних, а після – 4 %) давала можливість поміщикам використовувати ці гроші для гендлярських операцій. Основною клієнтурою були селяни, які займалися промислом або торгівлею.

Заборгованість поміщицьких господарств беззаперечно. За підрахунками І. Фундукля 1847 р. 2/3 поміщицьких маєтків і понад 1/2 кріпаків були закладені у різних кредитних установах [4,171].

В XI томі Матеріалів Редакційної Комісії про позички кредитних установ під населені маєтки знаходимо такі дані на 1848 р. (таблиця 2):

Таблиця 2

В губерніях	Маєтків	На суму
Волинській	559	10.260.900
Київській	647	19.342.403
Подільській	814	17.922.000
Херсонській	749	4.043.036

Через 3 роки, тобто в 1851 р., цифри змінилися: [4.278] (таблиця 3):

Таблиця 3

В губерніях	Маєтків	На суму
Волинській	758	12.485.146
Київській	945	19.345.854
Подільській	889	25.577.457
Херсонській	80	3.744.548

За три роки кількість заставлених маєтків зменшується на 370. Але редактори Матеріалів встановлюють збільшення числа заставлених кріпаків. Порівняння даних 1855 і 1859 рр. дозволяє виявити загальну тенденцію до майже повсюдного, за винятком Херсонської губернії, збільшення проценту кріпаків, відданих під заставу (таблиця 4) [4.279].

Таблиця 4

Губернії	З відсотків	До відсотків
Волинська	39	50
Київська	58	59
Подільська	56	62
Херсонська	52	47

Аналіз фінансового стану поміщицьких господарств Київської губернії в 40-х роках свідчить, що і тут було закладено понад половину маєтків. Отже, економічне становище поміщицьких господарств за цей час не змінилося. Але при цьому у відсотковому відношенні від суми боргу на одну кріпосну душу приходилося в 1855 р. і в 1859 р. (таблиця 5) [5.272]:

Таблиця 5

В губерніях	Борг 1855	Борг 1859
Волинська	58	55
Київська	65	63
Подільська	63	58
Херсонська	45	48

Борг далеко не завжди означає невміння господарювати. Не виключено, що поміщики іноді заставляли маєтки, щоб отримати гроші для подальших торговельних та промислових операцій. На таку думку наводить збільшення промислових підприємств у поміщицьких маєтках цього періоду.

У кредитних установах набула поширення застава маєтків або селян, або того та іншого разом. Така застава мала бути терміною. В ухвалений термін її слід було викупити під загрозою переходу майна до кредитної установи [5, с. 278]. Поміщик міг вільно розпоряджатися тільки незаставленими маєтками. На той випадок, коли поміщик мав намір продати своїх селян чи

землю, він змушений був отримати із судових установ документи, які демонстрували запис селян у ревізійні списки, та відсутність боргу.

Але звідки ж зрештою бралася заборгованість? Для Правобережної України відповідь досить чітка: тут панувала посесійна система. Посесор вносив певну платню, але вона була дуже низькою: від 8 до 10 крб. за ревізійну душу. Найбільші землевласники-поляки рідко займалися господарством і віддавали свої маєтки в посесію. Таких маєтків, наприклад, на Київщині 1847 р. налічувалося до 12 %. Посесії давали власникам порівняно невеликі суми. Наприклад, в Київській губернії:

Роки	Карбованців
1843	166.520
1844	39.600
1845	46.950
1846	89.400 [6, с. 2]

Отже, для цих 12 % маєтків після виснаження їх посесором лишався лише один шлях – застава в кредитних установах. Навіть при найбільшому бажанні поміщика останній уже нічого не міг вичавити із селян, бо посесори хоч і відбирали в селян громадські поля, з яких частина йшла на виплату податків [5.274], та руйнували поміщицьке та селянське господарство повністю.

Заставляти доводилося в деяких випадках і таким особам, що не мали права на кріпаків, або іноземцям, яким примітка 1 до статті 1525 Збірника Законів Російської імперії не давала формального права на володіння селянами та маєтками, хоча фактично вони ними володіли [7, с. 27, 28].

Інколи застава була прихованим продажем. Перед повстанням 1831 р. польським поміщикам були потрібні великі суми, яких вони не могли дістати. Для задоволення цієї потреби в Бердичеві була відкрита Агенція Польського Банку, що стала переказувати значні суми за кордон. Агенція видавала гроші, забезпечивши позику заставою маєтків.

1851 р. Бібіков так висловився про Агенцію: «Приехав (в 1838 р.), я застали в Бердичеве так называемую секцию Польского Банка, в котором были в заставе и в залоге почти все помещичьи имения. Эта секция привлекала только именем управляющего ею. Она брала не по 6 и 8 %, а по 11 и 14 %. Последнее время были в курсе только польские облигации, а золотая и серебряная монеты совершенно исчезли – многие помещики разорены в пух. Для денежных оборотов помещиков учреждена была в Киеве Контора Государственного Банка» [5.270].

Врешті-решт застава могла бути навіть фіктивною. Поміщик Фрідріхевич, помираючи, в своєму заповіті вимагав, щоб не було поділу майна, що після нього зостанеться. А якщо б хто зі спадкоємців з тим не згодився, то одержував частину з майна грошима, але саме майно слід було «Поручить Малоросийскому приказу Общественного Призрения» [5.274]. Від «Приказу» цього й давалися гроші спадкоємцеві. Це було не умовне наслідування «Приказом», маєток зоставався цілим і роль «Приказу» зводилася до видачі дивіденда від маєтку.

Таким чином, борги були переважно за великими маєтками по позиках та недоїмках або по позиках поміщиків під розвиток підприємств.

З'ясовуючи, якою була позитивна роль застави для розвитку окремого поміщицького господарства, ми знаходимо такі факти.

Ревізійна душа в кінці XVIII ст. коштувала на продаж не більше, як 45 крб., в 1826 р. – 75 крб., в 1836 р. – до 300 крб., але в 40-х рр. – всього 100 крб. [8, с. 140]. Причому ціна в 100 крб. ішла за селянина не абиякого, а висококваліфікованого, наприклад, пекаря. Коли порівняти ціну за людину з цінами на хліб, то виявиться що в 30-ті роки селянин коштував 12 пудів борошна, тобто... і викуп для поміщика не був надто тяжким [9.142].

Над розв'язанням питання заборгованості поміщицьких маєтків задумувалися і тодішні вчені-економісти. Харківський професор Павлович представляв графу Строганову велику статтю, в якій недоїмки та борги поміщицьких господарств державі пояснювалися побутовими причинами, а не відсутністю засобів: «потерею частного кредита», у зв'язку з чим капітали не мали достатнього руху. На думку професора Павловича, «на восстановление частного кредита» влада звертала занадто мало уваги. «Народ со 100 млн. денег, – говорив Павлович, – при десятиричном обращении оных в год гораздо богаче народа с 500 млн., у которого капитал сей раз в год обращается» [9, с. 143]. Якщо немає кредиту, кількість грошей стає недостатньою для того, щоб пускати капітал в дію, бо можна збанкрутувати. Податки вносяться грішми. При відсутності кредиту вони обертаються мало, їх не вистачає для різних виплат. Єдиний вихід в цій ситуації – збільшити циркуляцію грошей, дати хід сумах, котрі через втрату кредиту залишаються без повернення.

Однією з причин занепаду кредиту могла стати практика позики під заставу майна, бо отримані гроші не мали того обороту, який був раніше. Цьому лихові могли б завадити вимога своєчасної сплати та суворі санкції до боржників, що багато в чому залежало від урядовців. Але, будучи обраними поміщиками, перебуваючи в залежності від них, урядовці не могли піддавати тиску своїх виборців.

Поміщик Павлович у своїй записці до графа Строганова підкреслював, що справи з поверненням кредитів могли покращитися лише в тому випадку, коли держава вимагала б негайної виплати всіх боргів і домоглася свого навіть шляхом розорення деякого відсотку поміщиків. Держава не збідніла б, бо на практиці це означало б тільки переміщення коштів.

Покривання та дарування недоїмок – привабливе для збиткових господарств, але аж ніяк для держави.

Отже, побіжно розглядаючи проблеми, пов'язані з кредитуванням сільськогосподарського виробництва в умовах трансформації економіки, та спробу переорієнтації поміщицьких господарств на ринок, можна відмітити ряд проблем, притаманних сучасній українській банківській системі. Розуміння витоків цих проблем надзвичайно важливе для правильного вирішення їх сьогодні.

Список використаних джерел

1. Лященко П. История народного хозяйства СССР. М., 1952. Т. II. С. 81.
2. Струве П. Б. Крепостное Хозяйство: Исследование по экономической истории России. М., 1913. С. 146.
3. Банковские долги и положение губерний в 1856 г. СПб., 1859. С. 201.
4. Журавский Д. Статистическое описание Киевской губернии. СПб., 1852. Т. II. С. 240.
5. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. К., 1925. Т. 1. С. 273.
6. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. СПб., 1852. Т. 2. С. 278.
7. Пасек Е. Дополнения к средствам нравственного присоединения. СПб., 1872. Т. 1. С. 2. Полное собрание Законов Российской империи, Т. 19. С. 27–28.
8. Полное собрание Законов Российской империи, Т. 19. С. 27–28.
9. Лященко. Очерки аграрной эволюции. СПб, 1836. С. 140.

References

1. Lyashchenko P. History of the USSR economy. Moscow, 1952. Vol. II. P. 81.
2. Struve P. B. Serfdom: a study on the economic history of Russia. Moscow, 1913. P. 146.
3. Bank debts and the situation of the provinces in 1856. St. Petersburg, 1859. P. 201.
4. Zhuravsky D. Statistical description of the Kiev province. St. Petersburg, 1852. Vol. II. P. 240.
5. Slabchenko M. Ye. Materials for the economic and social history of Ukraine in the XIX century. Kyiv, 1925. Vol. 1.
6. Fundukley I. Statistical description of the Kiev province. St. Petersburg, 1852. Vol. 2.
7. Pasek Ye. Additions to the means of moral attachment. St. Petersburg, 1872. Vol. 1. P. 2.
8. Complete collection of laws of the Russian Empire. Vol. 19. P. 27–28.
9. Lyashchenko P. Essays on agrarian evolution. St. Petersburg, 1836. P. 140.

Oleh Gordunovsky

HISTORY OF CREDIT DEVELOPMENT IN THE RIGHT BANK UKRAINE (FIRST HALF OF XIX CENTURY)

The article considers the development of the credit system in the Right Bank Ukraine in the early nineteenth century. An analysis of the financial condition of landowners is given in the context of the debt of the nobility as one of many symptoms of the process of decomposition of serfdom and the development of commodity-money relations. The credit problems of agricultural production in the conditions of economic transformation and the attempt to reorient landowners to the market are highlighted. A number of these problems are inherent in the modern Ukrainian banking system.